

Ш. СӘТБАЕВА

ШӘКӘРІМ
ҚҰДАЙБЕРДИЕВ

Ш. СӨТБАЕВА

ШӨКӨРІМ КҮДАЙБЕРДИЕВ

Алматы "Рауан" 1991

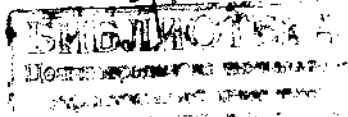
Қазақ ССР Халыққа білім беру министрлігі
рұқсат еткен

Бұл кітапқа қазақ әдебиетінің негізін сақушы-
лардың бірі Шөкерім Құдайбердиев творчествосының мектеп
бағдарламасына енгізілуіне байланысты мұғалімдер мен
өкілдерге арналған қосымша құрал ретінде ұсынылып отыр.
Мұнда ақынның негізгі шығармаларына талдау жасалады.

С 4306020400 - Q18 116-91
404/05/ - 91

© Сетбаева Ш., 1991

ISBN 5 - 625 - 01237-7

Қоғамды қайта құру, өткенді жаңаша ойлау тұрғысынан объективті, ғылыми зерттеуге мүмкіндік туумын арқасында ақын Шекерім Құдайбердиев мұрасы халық қазынасына айналды отыр. Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің біросында "Ақын Шекерімнің творчестволық мұрасы туралы" мәселе қаралуы республика жұртшылығы аса ризашылықпен қарсы алды. Мәнамын ерекше осы құжатта былай делінген:

"Шекерімнің әдеби творчествосы идеялық-тақырыптық маңынының ауқымдылығымен, әсерлі де көркемдік қуатының молдығымен ерекшеленеді. Жалпы алғанда, оның творчестволық мұрасы мол да, мағыналы және ХІХ ғасырдың аяғы мен ХХ ғасырдың басындағы қазақ әдебиетінен ерекше орын алады. Бұл мұра ұзақ жылдарғы "тысыздік" пен нақақ қаладан кейін халыққа қайтадан оралды."

Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің біросы үлгі Абайдың талантты шәкірті және оның реалистік дәстүрін жалғастырушы Шекерімнің шығармаларын сыншылық тұрғыдан қарай отырып игеру, сөйтіп оларды халыққа жеткізу жөнінде, оның "Түрік, қырғыз, қазақ хәм ханлар шәкіресі", "Мұсылмандық шарты" аталатын кітаптарынан басқа барлық шығармалары еңбекшілер тәрбиесіне зардап тигізерлік зиянды идеялардан мүлдем ада екені өз алдына, олардың қоғамымызды рухани байыту ісіне, оның ізгілік және адамгершілік играттарын бекітуге қызмет ететіндігі туралы комиссия ұсынған тұжырымдар мен ұсыныстарға келісті. Ақынның уақытша жаңылысуы мен қателесуіне келсек, бұл оның дүниетанымындағы белгілі бір шектеуліліктің көріні-

сі ретінде бағалануы керек"¹.

Өткенде қиын жағдайда өмір сүріп, халыққа аянбай еңбек еткен саңлақтар қатарында енді Шөкәрім Құдайбердіевтің де жарқын бейнесі биіктей бермек.

[XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың алғашқы он жылдығы аралығында өмір сүріп, қазақтың қоғамдық, әлеуметтік рухани, мәдени, әдеби өміріне кейде айтарлықтай белсене, кейде баяу араласып, ізгілік, адамгершілік, демократтық, ағартушылық идеяларды уағыздаған Шөкәрім Құдайбердіев мол, көркем мұра қалдырды. Ол—ақын, прозаик, аудармашы, философ, тарихшы, сондай-ақ өз өлеңдеріне ең шығарған композитор да болды, журналистикаға да атсалысты.

Шөкәрімнің бай әдеби мұрасынан өзі өмір сүрген дәуірдің қоғамдық көріністерін, ақыл-ой ізденістерін, толғамды тұжырымдарын табамыз. Оның 73 жылдық өмірінің көбі — 60 жылы Қазан революциясынан бұрын, ал 13 жылы совет дәуірінде өтті. Шөкәрім өмірінің алғашқы он бес-жирма жылын балалық, жастық, саналы өмірге дайындық шағы деп есептесек, оның қоғамдық өмірге араласуы, рухани шыңдалып, әдебиетке ден қоры өткен ғасырдың 80-90-жылдары. XX ғасырдың басында қазақ қоғамы дамуының ілкі заңдылықтарына қарай әлеуметтік, таптық қайшылық, қақтығыстар, күрес-тартыстар шиеленісе түсіп, қоғамдық ой-санада гуманистік, демократиялық, ағартушылық бағыт-бағдар аясы кеңейе, көркем сөз салмағы мен ықпалы да арта түскен

¹ Қазақстан Компартиясының Орталық Комитетінде. Ақын Шөкәрімнің творчестволық мұрасы жөнінде. "Социалистік Қазақстан" газеті, 1988 жылғы сәуірдің 14-і.

шақта Шәкәрім әдеби өмірге араласып, ұлт әдебиетінде Шоқан, Абай, Ыбырай салған арна-дәстүрлерді өнімді жалғастырушы болды.

Шәкәрім шығармаларының дені Қазан революциясына дейін жазылып, біразы баспада жарияланып, халық назарына іліккен, жоғары бағаланған.

Революцияға дейін оның бірнеше кітаптары жарық көрді:

"Түрік, қырғыз, қазақ нәм ханлар шежіресі" және "Мұсылмандық шарты" 1911 жылы Орынборда басылып шықты. 1912 жылы Семейде "Қазақ аянасы" өлеңдер жинағы, "Қалқаман - Мамыр", "Еңлік-Кебек" поэмалары жеке-жеке кітап болып басылды. Осы жылдары Шәкәрім "Айқап" журналы мен "Қазақ" газетінің көтерген мәселелеріне белсене араласып, бірнеше мақалалар жазды. Оның "Білімділерден бес түрлі сөздің шешуін сұраймын", "Біздің мұқтаждарымыз" атты мақалалары - "Айқап" журналының 1912 жылғы 3-4 сандарында, "Жазу мәселесі", "Барша қырғыз білімділеріне алық хат" деген материалдары "Қазақ" газетінің 1913, 1914, 1915 жылдарғы сандарында жарық көрді. Бұларда, жалпы Шәкәрім туындыларын зиялы қауымның қалай қабылдағаны, ақыңға қандай үміт артқаны туралы да деректер сақталған.

Қазан революциясы өкелген дәуір жаңалықтары, бірі қирап, бірі жаңадан түзіліп жатқан құбылыстар аясында өмір кешкен Шәкәрім негізінен бұрын қалыптасқан гуманистік, демократия, ағартушылық көзқарасына, прогресс үшін қызмет ету мақсатына шынайы берілгендік, бекемдік тапты.

Революциядан кейін Шәкәрімнің екі мақаласы, "Хәфизден аудармасы", "Абай" журналының 1918 жылғы 3-4 сандарында, Ғизулидің "Дәйлі-Мәжнүн" поэмасынан еркін аудармасы "Шолпан" журналының 1922-1923 жылдарғы 2-8 сандарында басылды, кейін бұл

поэма С.Сейфуллиннің алғысөзімен Алматыда жеке кітап болып шықты /1935/. Шөкерім қазақ тіліне өлеңмен аударған Пушкиннің "Дубровский" романы 1924 жылы Семейде, "Боран" повесі "Әдебиет майданы" журналының 1936 жылғы 2-санында жарық көрді. Одан кейін ақынның бір топ өлеңі "Қазақ әдебиеті" газетінде /1959/ және бірнеше өлеңі тұңғыш рет орыс тілінде Ленинградта шығатын "Ақын кітапханасы" сериясының "Қазақстан ақындары" жинағында /1978/ басылды.

Аз уақыт ішінде /1989/ Ш.Құдайбердиев шығармалары жеке том болып "Жазушы" және "Жалын" баспаларынан жарық көрді. Проф. Х.Сүйіншілиев құрастырып, алғысөз жазған, оқушыларға арналған тағы бір жинағы "Рауан" баспасынан шықты.

Осы баспада даярланып жатқан жаңа хрестоматияда да Шөкерім туындылары қомақты орын алады. Мұның бәрі - қазақ әдебиетінің алтын қорына қосылатын асыл мұраға, ақын есіміне деген ықылас-ілтиспаттың, сыйсеппеншіліктің, құрметтің белгісі. Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің, республика үкіметінің шешімімен жүзеге асырылып отырған бұл игі іс қазақ мәдениеті мен әдебиеті саласындағы елеулі оқиға болды.

Шөкерім Құдайбердиев мұрасын зерттегенде біріншай малақтаушылыққа не сынәржақ дәттаушылыққа салынбай объективті, ғылыми тұрғыдан қарастырып, оның мәдениет пен әдебиет тарихынан алатын орнына өділ баға берілуі қажет. Ондай зерттеуге ақынның көркем туындылары, революциядан бұрын және кейін басылған шығармалары мен Қазақ ССР Ғылыми академиясы Орталық ғылыми кітапханасының қорында сақтаулы должазбалары негіз болады.

Шәкәрім революциядан бұрын сыншыл реалист ақын ретінде қалыптасты, ой-өрісі, идеялық мақсат-мұраттары жағынан өмірінің соңына дейін демократтық, халықтық, гуманистік, ағартушылық қызметтің бірнеше саласында - поэзияда, прозада, аудармада, трактат жазуда, журналистикада мол мұра қалдырды.

АБАЙ АҒА АЯСЫНДА

Шәкәрім Құдайбердиев өмірбаянның алабетен бір ерекшелігі - оның ұлы Абай Құнанбаевқа ең жақын алаңдардың бірі болуы, одан тікелей тәрбие алуы, Абай дәстүрлерін жалғастырушы, дамытушы бола білуі.

✓ Шәкәрім Құдайбердиев 1858 жылы шілденің 11-інде /ескі стиль бойынша/ Шығыс тауы бөктерінде, қазіргі Семей облысының Абай ауданында дүниеге келген. Оның әкесі Құдайберді Құнанбайдың бәйбішесі Күңкеден туған баласы, яғни Абайдың немере інісі. Ол Абайдан 13 жас кіші. Шәкәрімнің әке-шешесі туралы деректер қазірше аз. Олай дейтін себебіміз, кейін зерттеулер жүргізілгенде ақынның әке-шешесі туралы да деректер табылуы мүмкін, себебі Құнанбай балаларына, немерелеріне мықтап көңіл

белуді тымтпағаны, тіпті фамилияларын анықтауға дейін мүқият болғаны туралы мәліметтер сақталған.

Күнанбай балаларына бірде өз әкесі Өскенбайдың атын, бірде өз атын фамилия еткен. Мысалы, Күнанбай Аяқыздан туған Халиолла деген баласын Өскенбаев деп жаздырғаны туралы куәлік /свидетельство/ сақталған.

М.О. Әуезовтің "Абай жолы" эпопеясында Құдайберді мен Абай арасындағы жылы қарым-қатынас суреттелген. Онда Құдайбердінің төсек тартып жатқан кезі, оның көңілін сұрап Абайдың келуі, ағалық-інілік көңіл-күй көріністері, қадірлес, қимас ағасының шиеттей балаларына Абай қамқор болатыны бейнеленген. М.О.Әуезов: "Қарашоқыдан қыстауға келген соң, Абай ең әуелі әкесіне бармай, Күңкенің тәіне кірді. Мұнда Абайдың ең жақын керетін туысқаны Құдайберді көптен бері науқас болатын. Алдымен соған амандасып, жайын білмек", - деп жазды¹. М.Әуезов суреттеуіне қарағанда Құдайберді сабырлы, ұстамды, ойлы, әкесі Күнанбайдың ел билеу ісіне сын көзбен қарайтын, жас інісі - Абай тартыс-жала сұмдықтарға ілігіп кетпесе екен деген қамқор көңілді, ізгі жүректі адам болған. М.О. Әуезов: "Құдайберді өлерде Абай оған: "Балаларыңды өке орнына бағу қарызым болар, жетімдік көрсетпесін", -деп ант еткендей болатын. Айтқанындай, Абай солан бері Құдайберді балаларын өзімен туысқан Оспаннан да, өз балаларынан да қатты еркелететін"-деп жазды. Шәкәрімнің анасы Дәметкен туралы мәлімет аз. М.Әуезовтің "Абай жолы" романындағы дерекке қарағанда Құдайбердінің Дәметкеннен туған басқа да ұлдары болған.

¹ Әуезов Мұхтар. Абай жолы. 1-кітап. Алматы, 1968. 353-355-беттер.

Кудайберді 1866 жылы 37 жасында дүниеден өткен.

✓ Шөкөрім өмірінің біраз жайы өз шығармаларында, әсіресе "Мұтылғанның өмірі" поэмасында жазылған.

Бесімде оқу білсін деп,
Ата-анам берді сабаққа.
Меті жаста жетім боп
Түскендей болдым абаққа.

Ардақты кенже жетім деп,
Өлпештеді мені көп,
Надандыққа болды сеп
Қақпай ешкім қабаққа,--

деп бастайды ақын поэмасын. Шөкөрім "Түркі, қазақ, қырғыз һәм ханлар шежіресінде" атты еңбегінде былай деп жазды: "Мен пақыр өз әкем өлген соң ұлық атамыз қажы марқұмның тәрбиесінде қалсам да, бұрыннан аулымыз, қыстауымыз бөлек болғанда қажы марқұм мені "жетім" деп аяп, қысып оқыта алмай, жетімді сылтау қылып, ойыма не келсе, соны істеп, ғылымсыз өстім. Өйтсе де, түркі танып, орысша хат танып қалды"¹. Шөкөрім біраз уақыт жастық қызығына түсіп, ойын-сауыққа, берілікке үйір болған, домбыра, гармон тартатын өнері де бар, саяттық та қызықтырған.

Алайда ол өсер ерке, бос кеуде жас болмаған, оны табиғат, ғылым дүниелері қатты қызықтырған, білім-ғылымның қадір-

¹ Кудайбердіұлы Шөкөрім. Түркі, қырғыз, қазақ һәм ханлар шежіресі. Орынбор, 1911, 70-бет.

қасиетін терең түсініп, өз бетімен оқып, үйреніп, рухани қа-
ыналарға көп тидіген.

Жиырмадан өткенде
Аз ғана ғылым оқыдым.
Алғыңдық кітап шеттен де,
Көкілге біраз тоқыдым.
Білмегенді сұрадым,
Жиыстырып нұралым.
Оқыған сайын ұнадым,
Жолына түстім осының.

Өнер, білімге құмар талапты жас Абай мектебінен өтеді,
оның кеңес-ақылмен өлеңдер шығара бастайды, поэмалар жазды.
Оның жетімдік, жоқшылық көрмей, сауатты да сергек өсуіне ұлы
Абай қамқорында болуы қатты әсер еткен. Шәкәрім Абай қамқорлы-
ғына лайық саналы, талантты ақын болып қалыптасты. Ол Абайдың
көзі тірісінде-ақ оның дарын мен данышпандығына теңгі болған
жолдар арнады.

Кел, жастар, біз бір түрлі жол табалық,
Арам айла, зорлықсыз мал табалық.
Өшпес өмір, таусылмас мал берерлік
Бір білімді данышпан жан табалық.

Ал енді олай болса, кімді аламық,
Қазақша қай мақсы бар-көз салалық.
Шың іздесек, табармыз шыны ғалым,
Малыналық Абайға, жтр баралық.

Білімді соя кісіден ізденелік,
Өдейі іздеп біз келдік сізге делік.
Өмір зая болмастық өнер тирет,
Ақылғады аяма бізге делік...

Мынау Абай - бір ғалым-жол шығарлық,
Замандасы болмады сөзді ұғарлық.
Амалы жоқ, айналды енді бізге,
Күн туды етегіне жабысарлық.

✓ Абай мен Шәкәрімнің демократтық, гуманистік көзқарас, ой-тұжырымдар тиелесімділігі, Абай жасаған көптеген дәстүрлерді жалғастырушы, дамытушы болуы - Шәкәрім мұрасының тамаша бір қызықты қыры.

Шәкәрім бір кезде ел билеу ісіне де араласады. Ел арасындағы қарым-қатынастарды жөндеуге, тартыс-таластарды, арыз-жалаларды тексеріп, өділ шешуге, сөйтіп, адамшылық, жарастық, татулық жолын іздеуге Шәкәрім біраз уақыт күш-жігер жұмсады. Сөйтсе де Шәкәрім өкімдік жолын қуған кезін өзі босқа, текке кеткен зая уақыт деп санады.

Жиырма мен қырық арасы -
Мас өмірдің сарасы
Бос өткенін қарамы,
Жүрекке төгіп қанды ірің.

Алайда аз уақыт болса да өкімшілікке араласу ел билеудегі әділетсіздіктерді көріп, халық өмірін білуге елеуір пайдасын да тигізді. Шәкәрім енді ел билеу арқылы адамдарға жақсылық

жасау мүмкін емес екендігін түсінеді. Оның бірсыпыра өлеңдері мен поэмаларында сол өмір көріністері бейнеленген. Ол қазақ қоғамының рухани дамуына сөз өнерімен қызмет етуді, көпшілік сана-сезімінің өсуіне көмектесуді, жастарды ғылым-білім, өнер-өнерге баулуды нысана етеді. Қырық жасқа таянған шақта ол өлең шығарумен бірінші ағымдан бастап, "Қазақ айнасы" жинағына кірген көптеген өлеңдерін, поэмаларын жазады. Олардың көпшілігі - әлеуметтік, гуманистік, ағартушылық арнадағы туындылар:

Қаздым "Қазақ айнасын",
Мінез түзеу аяласын,
Ел көрсін деп пайдасын,
Бастырып елге тараған.
Қазаққа қалай қарадым,
Қандайлық мінін санадым,
Қанша жұртық жамандым,
Біледі оқы қараған.

Шәкәрім соған келе өз бетімен ізденіп, білім алуға шұңдап кіріседі. Асқан алғырлық және табандылық танытып, араб, түрік, парсы, орыс тілдерін меңгеріп алады, өлемдік білім қазынасына еркін бойлап, өзге тілдерде туған тәлім шығармаларды қазақ тіліне аударумен де айналысады. Адамдардың сана-сезімін, мәдениетін көтеруді, оқу-өнерге ынталандыру мақсатымен ол төл шығармалар қазып қана қоймай, басқа халықтардың ақыл-ой қазынасына да үңіліп, олардан адамзатқа ортақ, ұқсас ой-көріністерін табады. Әтнестаным кеңейе түседі. Көршілес үлкен ел - орыс халқының тарихы, ғылымы, мәдениеті мен әдебиетіне деген көзқарасы "Дубровский" романының аудармасына жазған алғысөзге тұжырымдалған.

Революциядан бұрын Ш.Құдайбердиев қазақ зиялыларымен, орыс интеллигенциясы өкілдерімен таныс, жақын қарым-қатынаста болған, олармен бірге қоғамдық маңызы бар істерге араласқан. Мысалы, орыстың императорлық географиялық қоғамы Батыс-Сібір бөлімінің Семей бөлімшесіне мүше болған. Бұл туралы академик Қ.И.Сәтбаев: "Октябрь революциясына дейін Қазақстанда бір ғана ғылыми-зерттеу мекемесі - География қоғамының Батыс-Сібір бөлімшесінің Семейдегі кіші бөлімшесі болды" - деп жазды¹. Міне, осы байырғы ғылыми-зерттеу мекемесінің 1902 жылдан 1910 жылға дейінгі есеп жылнамасында Шөкәрім Құдайбердиевтің аты кездеседі. Жылнама 1911 жылы Семейде жарық көрген. Онда қоғамның Батыс Сібір бөлімінің Семейдегі бөлімшесінің толық мүшесі қатарында Е.П.Михаэлис, ағайынды Беломодовтар, Н.Құлжанов, Н.Н.Толстоймен хат жазысып тұрған мұғалім Р.Елікбаев, тағы басқалары қатарында Шөкәрімнің де болғаны, оған мүшелікке 1903 жылы қабылданғаны айтылады. Осы мекеменің тарихын, архивін зерттесе, Шөкәрім Құдайбердиев туралы басқа да материалдар табылып қалуы ықтимал. Мұндай материалдар Шөкәрім Құдайбердиев сол кезде қазақ және орыс зиялыларымен қызметтес, пікірлес болғанын, қоғам өміріне араласқанын, заманына еңбек етіп, пайда келтіруді мақсат еткенін аңғартады.

Шытырман қайшылыққа толы қоғам өмірінің қатпарына еркін бойлап, ол өрісі кеңейіп, таланты шалқи түскен шақта Шөкәрім рухани тірек-сүйеніші Абай ағасынан айырылады. Сүйікті ағастазының дүниеден өтуі оған қатты өсер етеді. Енді ақынның

¹ Сәтбаев Қ.И. Көркемген қазақ халқының ғылымы мен мәдениеті. Кітапта: Қ.И.Сәтбаев. Избранные труды в 5-и томах. т. V. Алма-Ата, 1970. с.70.

айналасында өзімен иықтас, ой-өрісі деңгейлес дарынды адамдардың аз болуы, болса да бытыраңқы жүруі Шәкәрім сынды ерен тулғаны бір сәтте болса қоғамнан бөлектеу болуға итермелесе, оны түсінуге болатын сияқты. Адамға, оның ішінде шығармашылық ой адамына бір мезгіл тыныштық, өз-өзімен болу ой-сезім дүниесіне бойлап, өмірден алған өсер-тұжырымдарды жүйелеу үшін де қажет. Сол қажеттіктер талай тамаша керкем шығармалар тудыруға себеп болған кездер тарихта аз ба. Мысалы, ағылшынның атақты романтикалық акындары Колридж, Саути, Вордсворд ұзақ уақыт қоғам өмірінен мүлде аулақта, табиғат аясында, тау, орман, өзен сағалап өмір сүрген, сондықтан оларды "көл мектебі"/"өзерная школа"/ деп атаған ғой. Шәкәрім де солар іспетті "ойға оңаша жер керек, ойдың үгәр ел керек" деп, біраз жылдар бойы жеке басы елден аулақта, табиғат аясында өмір сүрген. Бірақ оны кейбіреулердің неше түрлі саққа жүгіртіп, өсек таратып, тіпті оған саяси ең беру әрекеттері сол кезде де, кейін де болған. Бұл тұрпайылықтың, қара дүрсінділіктің, әділетсіздіктің көрінісі екені аян. Сол кеселге қарсы Шәкәрім өзі былай деп жазған еді:

... Инаған қазынамды

Оңашада қорытам ойға салып.

Зорлығын елге істеген басшылардың,

Алдаған арам молда, бақсыларың

Хариялап жайларын, жайып жұртқа,

Құлағына салмақпын жақсылардың.

Зорлық, зомбылық етек алған үлдегі ел жайын суреттеуді жақсылыққа, әділеттілікке тиудеді, бітім-ғылым арқылы адамдардың сана-сезіміне, наным-намысына, іс-әрекетіне, жүріс-тұрысы-

на өсер, иқпал студі, сөйтіп, қазақ елін жақсартуды мақсұт еткен ақын:

Ала аяқ стидарға ерсең болмас жолың,
Қазағым-ау, қаңғырып, қайнар сорық.
Өнер-ғылым үйренсең, еңбек етіп,
Мазақ болмай елдікке жетер қолың.-

деп тұжырымдайды. Қазақ елінің ғылым мен мәдениет биігіне көтерілуіне өзінше тлас қосуды мақсұт еткен ақынның енді қауымға, қоғамға сөз өнерімен иқпал студі көздегені оның "Ақындарға", "Ажалсыз өскер", "Ескі ақындар", т.б. тунқыларында айтылған. Шөкерім 1905-1906 жылы қажыға сапар иегіп, оралады. Бұл сапарды ол көптен ойлап жүрген мақсаттарының бірі - Стамбул кітапханаларындағы асыл мұраларды оқуға, тарих тереңіне үділуге пайдаланған.

Өмір қайшылықтарын танып-білуде кейбір солқылдақтығын, аз уақыт реакцияшылар иқпалында болғанын өзі де байқап, "Мұтылғанның өмірі" деген өлеңінде сонысына өкініш білдірген-ді. Алайда оның тыныштық жағдайда өмір стріп, творчестволық еңбекпен алаңсыз шұғылдануына бұрынғы дұшпандары, оны таяз белсенділер мүмкіндік бермеді. 72 жасқа қараған шағында Шөкерім сол стмдықтардан аулақ болуға, табиғат тыныштығы алаңында өмір струге тағы да бел байлап, Шыңғыс таулары бөктерінде оқаша тұрады. Оның қасында өмір тауқыметін бірге көрген серігі Дүпіш қана болған, оған арнап ақын "Серігім жалғыз Дүпіш қасындағы" деген өлең шығарған.

Серігім жалғыз бұпін қасымадағы,
Ертеден жолдасымсың қасымадағы.
Таза жүрек, ойында арамдық жоқ,
Қайғымды сен ұғасың басымдағы...

Бұпінші түсі қасында ұстауды адам еркін байлау сияқты сезінген Шәкәрім "ойласам, еркінді мен алдым неден, елге бар, рұқсат бердім ирзалықпен, қол, бұпін, аярылысам сеніменен" деп рұқсат етеді. Көзінен "иқтиярсыз жас шығарып" қоясады, бұл да Шәкәрім бітімінің ерекше биіктігін танытса керек.

Сөйтіп, өзі айтқанындай, "жолдасым-қағаз, қарындаш", "қажымайтын керлік жеңгенінше" болып, бар шаруаны өзі істеп, оңана жүрген Шәкәрім туралы қанышевтерлер "ол бандиттермен сыбайлас", "есі ауган" деген сияқты өтірік-өсек, қауесет-лақап таратып, оны түрмеге де жаптырған. Алайда оның бәрі жала екені анықталып, Бақанас түрмесінен босатылады. Өмірінің соңғы жылдарын тауда жалғыз өткізген Шәкәрім 1931 жылы қазанның 2-сінде асыра сілтеушілердің қолынан қаза табады. Олар ақынның сүйегін күдікке тастады, туыстары көшіп сүйегін тауып алып, жерлеген. Кемеңгер қартты өлтірген жауыздар қылмыстарын біркеу үшін оның соңынан неше түрлі жала жауып, қара қағаздар қазып "шегелеп", Шәкәрім атын тарихтан өміруге бар күштерін жұмсаған. Қанішерді жазаудың орнына, оны қолдаушылар табылған. Адамзат тарихында ақ пенен қара, әділдік пен зұлымдық алысып келсе, сол зұлымдықтың бір құрбаны Шәкәрім болды. Оның аты да, бай мұрасы да зұлымдық, қаскөйлік шырмауынан көпке дейін арыда алымады.

Оған ұзақ жылдар бойы ұлтшыл, совет өкіметіне қарсы, бай-
кулақтарға жақтау деген жөнеіз, жанған кінә тарыпп, аты
атаймай келді. Шөкерім Рудамбердиев 1953 жыл толық аяқтал-
ды. Онда: "Шөкерім атына кір келтіретін деректер жоқтығынан
ақталған", - делінген. Бірақ бұған да қарамастан, оның аты
мен шығармаларын халыққа қайтаруға тағы да кедергілер кез-
десті. Бірақ халық оны ешқашан ұмытқан емес. Шындыққа, ха-
лыққа, тарихқа, мәдениет пен өдебиетке жаны аштын адамдар
Шөкерімді, оның жазғандарын, ақыл-есімдерін, адал қызметін,
асыл играсын жадына сақтап, қадірлеген, осы күнге дейін оның
шығармаларын жатқа айтатын адамдарды жиі кездестіруге бола-
ды.

ӨЛЕҢ ӨРНЕКТЕРІ

Шөкерімнің бай играсында өзі өмір етрген дәуірдегі қо-
ғамдық көріністер, ақыл-ой ізденістері, толғамды тұжырымдар
ізін қалдырды.

Шөкерімнің дүниеге, өмірге, табиғатқа, сан-сала құбы-
лыс-көріністерге, дінге көзқарасында кейбір қайшылықтар кез-
дескенімен, ешқашан оған кезеіз берілген жоқ; өмірдің құмни-
рақатынан аулақ болуды уағыздайтын тақуа, берін жоққа шығара-
тын түңілген, торықдан адам емес. Дүниеге көзқарасы жөнінен Шөке-
рім көбіне рационализмге, денсизмге бейі. Бұл философиялық бағыт
дүниені жаратуын бір күн бар дегенді мойындайды, оған табиғаттық,

жаратылыстың келісті жарасымдылығы, жүйелі тынысы мен үнемі қозғалысын дәлел етеді, дүние ісіне құдай араласпайды, адамның болмысты танып білуі мен өзін-өзі жетілдіру мүмкіншіліктерінде шек жоқ деп қарайды. Қазақтың ағартушы-демократтары да көбіне осы дүниетанымды, көзқарасты жақтағаны белгілі. Шәкәрім де солардың ізінде болды.

Ақынның дүниеге, қоғамдық құбылыстарға көзқарастарында үстірт пікірлер, кейбір қайшылықтар бар. Әсіресе, оның ерте-ректе жазған "Түрік, қырғыз, қазақ ьәм ханлар шежіресі" және "Мұсылмандық шарты" атты кітаптары мен кейбір өлеңдері жөнінде солай айтуға болады. Дүние жаратылысы, "Өлшеусіз ғалам" ғаламаты, "жоқтан бар қылған" ерен күш күдіреті жайындағы түсінік ақынның дінге көзқарасына, сеніміне негіз болған. Дін тарихы, теология туралы кітаптарды оқып, ол бір кезде мұсылман дінінің кейбір шарттарын адам мінез-құлқын жөндеуге пайдаланса деген түсінікке бой ұрады да, ислам ережелерін түсіндіруге тырысады. Мысалы, "Мұсылмандық шартында" "Иманның мағынасы", "Аллатағаланың сипаттарын білмек", "Кітаптарда иланбақ", "Адам жақсы мінезді болмақ", "Әрбір халал іске ұмтылмақ", "Адам өзін таныса", "Ата-ананың құқы", тағы басқа тараулар бар. "Мұсылмандық шарты"-мұсылмандықты нәсихаттайтын кітап. Шәкәрім бірыңғай дін жолын ғана қуып кетпеген, сондықтан дін иелерінің, молдалардың әрескел істерін, сұрқия бейнелерін өшкерелейтін өлеңдер де шығарған.

Шәкәрімнің "Түрік, қырғыз, қазақ ьәм ханлар шежіресі" кітабы тарих қойнауына үнілу негізінде жазылса да, ондағы бірсыпыра пікір-тұжырымдарда қайшылықтар аз емес. Ол: "Қазақтың тп-кі атасының жайын білмек болып, көп уақыттан бері сол туралы есіткен-білгенімді жазып алып және әр түрлі жұрттың шежіре кі-

таптарын оқыдым. Оқыған кітаптарымның мұсылманшасы: Табри-
тарих ғұмуми, тарих ғұсмани, тарих антшар аласлам, Нәжиб Га-
сирбектің түрік тарихы, Баһадүр ханның язаған шежі-
рай түрік және һәм түрлі кітаптардан алынған сөздер; орысша
кітаптардан оқығаным: Радловтың ұйғыр туралы, Аристовтың түр-
кі нәсілі туралы; дүниедегі һәм түрлі жұрттың шежірелерінен
орысшаға көшірілген сөздер!. Оның ішіндегі түріктің ең ескі
заманындағы шежірелері - "Құдатқу білік", "Қошу чидам" деген
кітаптардың сөзі және қытайдың Иуан-Шауу-ми-ши деген жазушы-
сының сөзі және араб-парсы, рум-европа жазушыларының сөзі", -
деп жазды.

Кітапта осы пайдаланылған материалдардан фактілерді, адам
аттарын ғана тізбелеушілік, мән-мазмұны ашылмауы, ел билеуші-
лерге көптеп көңіл бөлу, кейде өткен күндер жақсылыққа толы
деген үстірт, қате тұжырымдар айтылуы кездеседі. Тарих қатпар-
ларына терең үңіліп, олардың заңдылықтарын, тап-тартыстарын
ашу, әрине, оған әрі қиын да еді, әрі мүмкіндіктер де жоқ еді.

Бұл кітаптың жазылуы мен басылуы аралығындағы мерзімінде
/осы ғасырдың алғашқы он жылында/ қазақ қоғамы да қайшылыққа
толы болғаны белгілі!. Мұның өзі жазушы көзқарастарындағы қай-
шылықтарға да әсер еткені сезіледі.

Шәкәрімнің жан-жақты қаламгер болып қалыптасуына, сөз
өнері тарихына өзіндік өз-өрнекпен зор үлес қосуына көптеген
факторлармен қатар оның алдында қазақ халқының бай ауыз әдебиет-
ті фольклордан бірте-бірте бөлініп, жазба әдебиет белгілерін
ғасырлар бойы қалыптастырған белгілі ақын-жыраулар мұрасы да-
муы, жазба әдебиетінің саф алтын үлгілері Махамбет Өтемісов,
ұлы ақын Абай қазынасы болуы, Шығыс және Батыс әдебиеті алтын
қорынан сұсынбай, меңгеру дәстүрі жетіле түсуі себеп болды.

Шөкерім творчествосының басым көпшілігі! – поэзиялық шығармалары. Сөз өнерінің осы байырғы түрі! – поэзияда ең алдымен адам өмірінің қат-қабат қиры мен сырғы, қуат берер қуанышы мен қартайтар қайғысы, алға тартар арманы мен жетелер тиісті, сөзделі серпіні туғызар мұрат-мақсаттары – баршасы көркем бояулармен, сан қилі өрнегімен көрініс табатыны хақ.

Шөкерімнің поэзиялық шығармаларының мазмұны да бай, әр алуан салада жазылған. Үгер тақырыптық және жанрлық мазмұн тұрғысынан қарасақ, Шөкерім поэзиясында азаматтық, философиялық, махаббат, табиғат лирикалары бар, ода, элегия, сонет, тарихи баллада, халық әлеңдері түрінде жазылған шығармалар да кездеседі. Бұл жағиная ақын қазақ лирикасын айтарлықтай жаңғыртып, байытты, поэзия мәдениетін дамытты.

Шөкерім өзінің әлеңдер жинағының алғашқы басылымына "Қазақ айнасы" деген образдық бейне қолданғаны тегін емес. Бұл сөз өнері – өмір сәулесі, өмір суреттемесі деген ақынның биік те терең философиялық өрі; эстетикалық түсінік-ұғымы мағынасының көрінісі еді. Көпшілік назарына ұсынғы отырған өз тумыштарына ақын "Қазақ айнасы" деп жиыақы да мағыналы, бейнелі де орамды ат қойғы, өзі өмір сүрген кездегі қазақ қоғамының хал-жайының кейбір көріністерін көрсетуі арқылы халықтың ақын-ой, сана-сезіміне өсер студі кездеген. "Қазақ айнасы" жинағы ақын бірың жазған әлеңдерін сұрыптап, жүкедеп беруімен де, баспадан кітап болып шыққандығымен де қымбат.

Шөкерім ақындық міндетті биік бағалай келіп, өзіндік пікір ұсынған ақын:

Әлең айт дарын өрге өрлегендей,
Сөзімді қозғап, тәтті ой кернегендей.
Қанды сөз бойды ерітіп, мауқыратып,
Әділдеп жыр бесігі тербегендей.

Қауымның қалауына тап келгендей,
Болғанын, болашағын айт көргендей.
Керістен тартып жырды жебелі оқтай,
Дәл тигіз қалағанға қас мергендей.

Сүйсініп ақынға елі мен бергендей,
Өлеңмен өміріне сен бергендей.
Қадалы жүрегіне ақ қанжардай,
Оятсын оятуға еді жан бергендей.

Ерікті билеп алыс айтылған жыр,
Сырты-гүл, қарасымды, ішінде сыр.
Қанның ләззет алар жарығындай,
Менгілік өшпейтүгін тегісіз нұр.

Үйіріліп көкейіне ұшып жатсын,
Тазартып жүрек кірін жұшп жатсын.
Қаңсыған нәл даланы қанықтырып,
Жыр тасы дариядай құйып жатсын.

Ақындық туралы өлеңдерінің бірінде Шәкәрім "Ғаскәрім - өлеңім мен сөздерім" деген ойды да айтады, осы образды ораһымға кейін жазылған С.Мұқановтың "Сөз-советтік армия" атты өлеңі үндесіп, қалғасын жатыр.

"Қазақ айнасы" жинағына Шәкәрімнің мына өлеңдері енген: "Өзім", "Қуандар", "Қорқақ бай", "Бай мен донак", "Қайтқан пал", "Пісі мен пікі", "Бай мен кедей", "Қулар", "Партия адамдары", "Абай марқұм өткен соң, өзіме айтқан жырларым", "Өлген көңіл, мыңынсыз өмір", "Өмір", "Мал жинақ", "Насихат", "Өкініс".

ті өмір", "Хайуан мен ақымақтың", "Сәнқойлар", "Азақорлар", "Еріншек", "Құмарлық", "Жан менен дене, һәм көңіл", "Қалжыңшыл қылжақбас", "Қысқа сөз", "Сөз сынап, өлең өлшемек", "Ажалсыз ғаскер", "Тойымсыз нәпсі", "Тұрақсыз дүние", "Бояулы Суыр", "Қаншыр менен бөдене", "Ақылшы торғай", "Қасқыр, түлкі, бөдене һәм талап пенен ақыл". Бұл өлеңдерінің аттарының өзі-ақ мазмұн байдығын, көтерілген мәселелерінің ауқымының кеңдігін, ақыл-ой, сезім тереңдігін, ұстанған бағыттың әлеуметтік сыншылдық, гуманистік сипаттарын да аңғартқандай.

Шөкәрімнің лирикалық өлеңдерінде оның дүниеге көзқарасы, сан қилы өмір құбылыстары мен көріністеріне қатысы ой-сезімі, асыл армандары, көңіл күйі, нұта-ықпласы бейнеленген, қоғамдық, әлеуметтік, философиялық, моральдық мәні бар толғаныстар мол.

Шөкәрімнің лирикалық шығармалары қазақ әдебиетінде лирика жанры мықтап өркендеген, дәстүрі қалыптасқан кезде, Махамбет, Абай үлгілері жалғаса дамыған кезде дүниеге келгендіктен, идеялық-көркемдік деңгейі де биік туындылар болып шыққан. Ең күндізсі сол - онда ақынның "мені" - лирикалық кейіпкері қоғамдық ой, халықтың көкейтесті сырларымен астасуы. Шөкәрім өлеңдерінің көпшілігі революциядан бұрын шығарылғандықтан болуы керек - онда көбіне қазақ елінің қиын өмірі, мұң-зары, толғағи жеткен ауыр ойлар, қоғам, бұқара үшін мәні бар тебіреністер, идеялар айтылады.

Поэмалар хақында

Шөкәрім мұрасында эпостың жанрдың бір түрі, белгілі бір оқиғаны өлеңмен баяндайтын, сюжетке құрылатын шығармалар - поэмалар елеулі орын алған. Поэма жанрының айтарлықтай нұсқалары - Абай Құнанбаевтың "Ескендір", "Маспыт", "Өзім", Мағауия Абайұлы Құнанбаевтың "Мөлгіт-Қасым"; Ақылбай Абайұлы

Құнанбаевтың "Зулыс", М.Сералииннің "Гүлқашима", С.Торайғыровтың "Кедей", "Аласқан өмір", т.б. поэмалары қатарына Шәкәрімнің "Қалқаман-Мамыр", "Еңлік-Кебек", "Нартайлақ-Айсұлу" шығармалары қосылады.

Шәкәрім поэмалары - бас-аяғы жинақы, сюжеттері ширақ, адамдардың қарым-қатынастары, тартыс-таластары, сүйініш-күйініштері, іс-әрекеттері нанымды суреттелген, идеялық-көркемдік қасиеттері мол туындылар. Сырттай қарағанда Шәкәрім поэмаларының тақырыптары ұқсас, тілес - биік махаббатты жырлау болып көрінгенмен, онда қоғамдық-өлеуметтік қарым-қатынастар астары астасып, қиыстырылып өрілген.

"Қалқаман-Мамыр" поэмасын Шәкәрім "Қазақ тілінде жазылған тарихи хикая" деп атап, "Мұтылған" деген бүркеніш атпен /псевдоним/ жариялаған. Шығарма Семей қаласындағы "Жәрдем" баспасында 1912 жылы басылып шыққан, ақын қысқа кіріспе жазған. Шәкәрімнің бұл кіріспе сөзі поэма сырын ашуға бірден-бір кілт десе де болады. Кіріспеде "Қалқаман-Мамыр" поэмасы болған оқиға негізінде жазылғандығы айтылады. Абай иқпалында өскен Шәкәрім көркем шығарманың шынық, реалистік тұрғыда болғанын парнә тұтқан. Одан әрі оқиғаға бұрын қандай көзқарас қалыптасқаны, яғни "ескі қазақтар теріс көзімен" қарағаны, "ақсақал аузынан да қалып бара жатқаны," ұмытылғаны айтылады.

1722 жылы болған тарихи оқиғаға байланысты шығарылған "Қалқаман-Мамыр" дастаны әр түрлі нұсқада ел есінде сақталған, "Дала уалаяты" газетінде 1892 жылы жарияланған. Қазақ ССР Ғылым академиясының Орталық кітапханасының қолжазба қорында осы дастанның 9 нұсқасы сақталған. Ал енді ғасырлар қойнауынан Қалқаман-Мамыр оқиғасын ақын алып шығып, оған теріс көзқарас-тармен келіспей, жаңа тұжырым алтып, осы күнгі көңілінің көзі

"ашықтар жазасыз екенін біліп", "өткенді жандандырғандай бол-
син деп" тыңғылған істі алға қолда "сол асылдардың көзі кет-
се де, ізі жоғалмасын дедім" деуінде не сыр бар, қандай қажет-
тік болған деген сұрақ туады. Осы сыр "Қалқаман-Мамыр" шығар-
масының өн бойына өрілген.

Шөкерім:

Қалқаман мен Мамырды жаздым бұрын,

Оқығандар байқады оның сырын.

Енді айтатын Еділік пен Кебек өзін,

Тағы сынап көріңіз мұның түрін, - деуіне

қарағанда "Қалқаман-Мамыр" 1912 жылы жарияланса да, қазылу мер-
зімі ертеректе-шамасы XIX ғасырдың соңғы жылдары болса керек.
Бұл кезде феодалдық-патриархалдық дәуірдегі тамыр қайған оз-
бырлық, қатыгез әдет-ғұрыптар мен еркіндікті көксеу, халық ой-
арманының толқындары иіселенісе түскен-ді. Ел тағдыры қатты толған-
дырған Шөкерім тарих тағилымына, елеуметтік қақтығыстарға, әді-
летсіздік пен әділетсіздік, озбырлық пен адамгершілік, түнек
пен сәуле шайқастарына үгіледі де, одан өз заманының адамдары-
на қызмет етер, қажетіне жарар қасиеттер табады. Нас жігіт Қал-
қаман мен ару қыз Мамыр бір-біріне ғалық болып қосылады, алай-
да олардың тағдырына зтым қара күш араласады. Ескі салт-сана-
ны қуаттаушылар феодалдық-рушылдық қоғам өкілдері жастардың
бір рудан шыққандығын, "дәстүр бұзып" неқөленгенін сылтау етіп
қуғындайды. Өлім жазасына кесіледі. Жазықсыз Мамыр тунсы Кеке-
найдың қолынан қаза табады. Қалқаман сұмдығы, озбырлығы мол
ортаны - Кенгірбай би елін тастап, басқа жаққа кетеді. Поэма-
да Қалқаман Бұхар жақта өсіп-өніп, ұрпағы тәкен қауым бопғаны
айтылады. Поэмада өмір тауқиметіне, озбырлыққа, өктемдікке, қиын-
дық-кедергілерге мойымай қасқан қарсы тұрып, еркіндікті аңсап,

өз еңбегі арқылы өсіп-өнген Қалқаман образы жастарға үлгі.

Қазақ әдебиеті тарихында, Шәкәрім творчествосында өзіндік ерекше орны бар шығармаларының бірі—"Еңлік-Кебек" поэмасы. Поэма 1912 жылы Семейде "Жәрдем" баспасында "Жолсыз жаза яки болған іс"/Самосуд или случайность/ "Еңлік-Кебек" деген атпен жарияланғанда Шәкәрім мынадай, аз да болса мәнді, кіріспе жазған:

Өткен адам болады көзден таса,
Өлді-өтті, оны ешкім ояламаса.
Ол кетсе де белгісі жоғалмайды,
Керектісін ескеріп, ұмытпаса.

Ақыл деген денеге егулі дән,
Сұғарылса кіреді оған да жан.
Ақылдың өсіп-өніп зораймағы -
Көрген, білген нәрседен ғибрат алған.

Ес тіп, біліп, көз көріп, ойға салмақ,
Өткен істен адамзат бір үлгі адмақ.
Қызықтақ, не жек көрмек, жиіркенбек.
Бастан кешкен әр істен белгі қалмақ.

Қазақ даласындағы тайпалар мен рулар қарым-қатынастарының күрделілігі, ру басылардың қақтығыстарының қоғамға, өсіресе жастарға зияны туралы Шәкәрім көп толғанғанда, сол қоғамдық кеселді, сұмдықты болдырмау жолын іздеген, тарих тағылымы арқылы ондай озбырлықтың қайталанбауын, ел есіне салуды ойлады. Сөйтіп, ол адам тағдыры, адал махаббат қолындағы күрес, билеу-

ні талтың әділетсіз өрекетіне наразылық, бірін-бірі ұнатып сүйіскен жастардың қайғылы өмірі туралы "Еңлік-Кебек" поэмасын жазды. "Қалқаман-Мамыр" сияқты бұл шығарма сюжеті бұрыннан белгілі, ел арасына мол жайылған нұсқалар негізінде жазылған. Ескілік, рушылдық, әділетсіздік жайлаған заманның құрбаны болған екі жастың қайғылы тағдырын баяндайтын "Еңлік-Кебек" поэмасы бұрын бірнеше рет жарияланған болатын. Алғашқы нұсқасы "Қазақтардың естерінен кетпей жүрген бір сөз" деген атпен "Дала уағаты" газетінің 1892 жылғы 31-39 сандарында, 1900 жылы сонда "Қазақтың тұрмысынан хикая" деген атпен қайта басылды. Кейбір адам, жер-су аттары ғана өзгеріске ұшырағаны болмаса, поэманың бұрынғы мазмұны, сюжеттік желісі сол қалпында сақталған.

Шыңғыстау маңын мекендеген Тобықты руы батырларының бірі Кебек жас шамасы жиырмаға келгенде күш-қайраты тасып, болашағына, алыс атыралтарға асыққандай алдында не боларын білгісі келеді де, болашақты болжағыш дуалы данышпан атанған қарт Нысан абыздың мекенін іздеп табады. Бұл-болашақты болжауды аңсаған ел арманының өрі наным-сенімге, тағдырға иланудың бір көрінісі. Нысан абыздың жадау кітөз үйіндегі қобыз сарының нелер сазы Кебек жанын баурайды, елжіретеді.

Абыз қарттың болжамына, Кебек тағдыры қауіпті, трейлі, бақытсыз, күндердің күнінде ол сұлу қызға ғалық болып қосылады. Бірақ бақыт қызығы аз болады, жари жолында дүшпандар қартымынан жастай қаза таппақ. Жылдар өтеді. Оқиға желісі Кебектің еліктей сымбатты, түндей тұңғыш көз, теңіз түбіндегі терең сұлу Еңлікке кездесуін, бірін-бірі ұнатуын, қосылуын баяндайды. Еңлікті атастырын қойған Найман елінің адамдары Үтінанамис көріп дауласады, жанжалдасады, барыпта, шабыс-қырылыс

басталады. Ауласқан екі ру-Тобықты мен Найман билер кешіміне жүгінеді, мейірімсіз тасбауыр билер Еділік пен Кебекті ат құярығына байлап, сүйретіп өлтіреді, екі жастың төрт алық баласы тау бөктерінде шырқырай жылап, жетім қалады. Қазықсыз жастар сұмдық өлім алдындағы өздерінің ақтық тілектері бойынша бір жерге көміледі. Махаббат жолында құрбан болған, бас бостандығын аңсау мен зұлымдыққа қарсыласудың бейнесі болған Еділік қыз бен Кебек батыр аманда ел есінде сақталады, зиратына 1780 жылы ескерткіш мұнара қойылады, соғыс алдындағы жылдарда олардың бейіті басына жаңа ескерткіш орнатылады.

Семей облысының Абай ауданындағы Ералы жайлауының шығыс жағындағы, Семей-Қарауыл тас жолынан 5 шақырым жердегі Еділік-Кебек қабірін - махаббат мұнарасын ел мәңгілік қадірлейтін ескерткішке айналған.

Қазақ жазба әдебиетінде тарих, аңыз негіздерінде шығарма жазу үлгілері көбіне көп Абай салған дәстүрлермен арналас. Еділік-Кебек хикаясының негізінде сюжетті поэмалар тууына да Абай кеңес-ақылдары себеп болған. Еділік-Кебек оқиғасына арнап Мағауия Абайұлы Құнанбаев поэма жазғаны, оның негізінде осы шығарманың халықтық үлгісі - "Дала уалаятының" газетінде 1892 жылы жарияланған нұсқасы алынғаны белгілі.

Осы бір тарих қазынасы, халық әлпеттеп ұрпақтан ұрпаққа жеткізген хикая, аңыз Шөкәрім Құдайбердіевтің қиял қанатына қонып, үшқыр қаламмен жетелеп, жазба әдебиеттің тағы бір үлгісін қарыққа өкелді. Шөкәрімнің "Еділік-Кебек" поэмасы ертеректе жазылған да, алғаш баспа бетін көруі - 1912 жылы, Семей қаласында "Жәрдеп" баспасында жарияланған. Шығарманың бұл баспа шығармасына автор "Жолсыз жаза яки кез болған іс" /Самосуд или случайность/ - "Еділік-Кебек" деп атап, қысқа кіріспе жазған.

Кіріспеде "Бұл еңгіме 1780 жылы шамасында, осы Шыңғыс тауында Матай мен Тобықты арасында болған іс" деп, осы оқиға болған уақыт шамасы дәл көрсетілуі шежіреге жетік Шөкерім ел тарихына, ондағы оқиғалар мен көркемдік көріністеріне, байланыстарына терең үңілгендігін аңғартады. Бұл да болса оның тарихқа, көркемдік қазынаға бұрынғыдан гөрі өзгешеілеу жаңаша қарауға бейімделе түскендігі еді.

Шөкерімнің "Еңлік-Кебек" поэмасы халық аңыз негізінде жазылған идеялық-көркемдік қасиеттері биік туынды. Бұл шығарманың ең алдымен көзге түсер ерекшелігі - көркем образдар мен кейіпкерлердің сомдалуы, бейнелеулер, суреттеулер көп-ақ. Ақын бейнеленудегі жас батыр Кебек көп жағдайда бұрынғы ыроқаларда ұшыраспайтын қадір-қасиеттермен дараланған, поэмада, портрет бітімі, жас бала болса да, жаны отты деп басталады да:

Он бесінде Кебектің аты шықты,
Атты, жаяу бөріне бірдей мықты.
Көзі өткір, қара торы жігіт екен,
Орта бойлы, талаздау, кең мықты.

Ел қамы тәін өлуге жанын сайлап,
Соғыс десе тұрмайды қолса байлап.
Жауға батым, жақынға жөнө адепті,
Кішіні іні, үлкенді ағатайлап,-

деп жалғасады.

Шөкерім поэмасында бұрын белгілі оқиға арнасы мен ізін сақтай баяндаудың өзінде де - Нисан абызға бал аштыруға келуі, аң аулау қызғына түсіп кетуі, Матай елінің бір үйіне келуі, Еңліктен алғаш жолығуы, жастық сыр шертілуі, олардың тағдыры-

на озбырлық ру араздиктары араласуы, бітіспес шайқастар, қатігез билік орындалуы, Кебек пен Еңліктің сұмдық өлімі - бәрі-бәрінде адам образдарын, сиртқы, ішкі бітім сымбаттарын бейнелеуге, нақтылы суреттерге айрықша көңіл бөлінгендік, ақындық шеберлік байқалады. Сондықтан да Кебек, Нысан абыз, Еңлік, онмң ата-анасы, рулар тобы, билер бұрынғы нұсқалардағыдан бөлек, реалистік сипаттармен, нақтылық көріністермен өрнектелген, толықтырылған.

Мысалы, поэмада Еңліктің үй-қайы, жалғыздығы, сүйкімділігі, еңбекшілдігі, еріксіз атастырылып қойы, қамау-қапастаы күтқарар тірегі-серігі болар ер-азаматпен тағдырын қосуға, махаббатқа, тірлік өмірге, бас еріктігіне батыл қадамы, Еңлік пен Кебек арасындағы ұзақ монологтар, оларға қарсы топ өрекеттері реалистік арнада суреттелген.

Өткен қайғалы оқиғаны өңгімелеу сұры туралы ақын:

Қігіттер! Бұл өлеңді жазған мәнім,
Емес қой жастықпенен салған әнім.
Қас қайсы, қаза қайсы, таза қайсы?
Аларсың көп ғибрат байқағамың.

Қыз, қизің, батыр жазар кезім емес,
Жастарды қызықтырған сөзім емес.
Ертегі емес, ертеде болған бір іс,
Ондан жалған шығарған сөзім емес.

Өншейін өңгіме деп құлақ салма,
Құр ғана қызығымен қызын алма.
Ғадіх, залым, нафқаткі - шейірімсіз -
Соларды айыра алмай қапы қалма, -деп

тұжырымдайды да, тарих пен аңыз әңгімелерін замана қажеттеріне жаратпақ болады. Сөйтіп, Шөкәрім ел аңызын творчестволықпен пайдаланып, сюжеттік желісін ширатып, образдар айқындап, әділеттілік пен әділетсіздік, махаббат пен жауыздық туралы халық идеясын дәстүрлі арнаға түсірген еді¹.

Еңлік-Кебек аңызы, М.Әуезовті де қатты толғанып, осы атас трагедия жазғаны мәлім. Осы нұсқаларды бірнеше аспектіде салыстыра қарап, зерттеу әр ақын, әр жазушы тарихи фактілер мен халықтық аңыздарды өз творчествосында қалай пайдаланғаны, көркем қазынаны қалай байытқаны және тағы басқа мәселелерді айқындай түсер еді. Бұл ретте әдебиетші Р.Нұрғалиевтің "Еңлік-Кебектің" әр нұсқаларын өзара салыстыра зерттеуінің алғашқы қадамы¹ жалғастырылуы қажет.

Шөкәрім творчествосындағы келесі бір көркем шығарма—"Нартайлақ пен Айсулу" поэмасы адамдар арасындағы қақтығыстарды бейнелеуге арналған.

Поэма:

Естілер көп жазады әңгімені,
Дазбайды ермек үшін әлденені.
Жиреніп жаманынан, жақсыны ұғып,
Алсын деп жазады қой өнегені.

Залымды жек көргізіп күйгізеді,
Ақ үшін әділетті сүйгізеді.
Өгеялік, әзімшілік, бақ-күндестік,
Мейірімсіз, залажесті білгізеді,-деп

¹ Нұрғалиев Рымғали. "Еңлік-Кебек" трагедиясы. "Мұхт. Әуезов тағылымы" атты кітапта, Алматы, 1987, 328-бет.

басталады да, адамдар арасындағы күрделі де қиын қарым-қатынастар: әке-шешесінен жетім қалған апалы-сіңлілі Айсулу, Нұрсұлудың қайғылы тағдыры, еріксіз ұзатылуы, көрген қорлықтары, ізгі жүректі Нартайлақтың оларға көмектесуі өңгімеленеді. Шығарма желісі шұбалаңқылау, адам қақтығыстары жадағайлау. Кейбір нанымсыз жерлері де бар. Нартайлақтың Айсулу қабірін іздеп тапқанда мұздай бетінен сүюі бұған мысал бола алады. Алайда "Нартайлақ-Айсулу" - ақынның демократиялық-гуманистік, адамгершілік көзқарастарына сай жазылған поэма. Шәкәрім поэмаларының сюжеті ширақ, өлең құрылысы көбіне он бір буынды болып келеді, ұйқасы жатық - а, а, б, а, эпитет, теңеу, салыстыру, метафора, синекдоха тәрізлі көркемдік тәсілдер маңызды қызмет атқарады.

"Ләйлі-Мәжнүн" дастаны Шәкәрім шығыс алыптарымен жарысқа түскенде көтерілген жаңа биігі, төл шығармасы десе де болады. Қазақ әдебиетінде бұрыннан келе жатқан тамаша бір поэтикалық дәстүр-Назира ақын дәстүрін осы туындысында жарасымды жалғастырып, әдемі де өнімді дамытқан. Шығыс классиктерін еркін де терең біліп, аса құрметтеген Шәкәрім:

Науаи, Сағди, Шәмси, Физули бар,
Сайқали, Қожа Хафиз, Фердаусилар...
Бәйітші елден асқан шешен болып,
Өлемге сөздің нұрын жайған солар. —

дей келіп, бүкіл Шығыс пен дүниежүзі поэзиясының асыл маржаны саналатын "Ләйлі-Мәжнүн" шығармасын Физули Бағлади жырлаған нұсқадан аударып, жаңа туынды жазған.

Ауызша және жазбаша таралған шығарма дастаны "Ләйлі-Мәжнүнге" ҮІІ ғасырда өмір сүрген Қайыс атты ақынның қайғылы ғашық отын басынан кешіргені туралы араб аңызы негіз болғаны белгілі. Араб

тіліндегі түп нұсқасында көбінесе Ғажыстың және Мәжнүннің ақындығы ендімеленсе, кейінірек парсы және түркі тілдерінде жазатын ақын Нәзира дәстүрімен оның Ләйліге деген махаббатын жырлаған. Алғаш оны Низами 1118 ж. дастан етіп жазды да, осы тақырыпты кейін Дехлеви, Жәми, Науаи, Физули, Андалиб, т.б. өздеріне кестеледі. "Ләйлі-Мәжнүн" қазақ халқына да ауызша және жазбаға таралып, фольклорға айналғаны белгілі. Шөкерім өзі айтқандай, "...бұлардың өнін жазған адам - Физули Багдади деген кісі". Физулидің кітабын іздеп тауып, сол нұсқаның негізінде "Ләйлі-Мәжнүн" поэмасын жазды. Шөкерім Физули дастанын жоғары бағалаған:

"Ондай ғып өш бөйітші жаза алмаған,
Нақысын шын келтіріп, қаза алмаған...
Мен оның келтіре алман мыңнап бірің
Айтуға тіл жетпейді төтті жырын,-

деді. Деген тәрсе де, қазақ ақынының шебер жырлануында "Ләйлі-Мәжнүн" тың, аса көркем, қазақ поэзиясын байытқан ірі туынды болып шықты. Ақынның поэмалық шығармаларының да, прозалық үлгілерінің де поэтикасы, өрине, арнайы зерттеу объектісі бола алатын шығармалар.

II. Құдайбердиев қазақ прозасы дамуына да едәуір үлес қосты. Қазақ әдебиетінде бұрын поэзия: эпос, дастан, поэма, өлең басым болса, XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында яғни мәнінде көркем проза пайда болып, жедел дамығаны аян. Онда прозалық туындылар - ғылыми, философиялық, публицистикалық шығармалар да, ғақлиялар да, шешендік сөздер де, новеллалар да, еңгімелер де, повестер де, роман да туып, жанрлық түрлері, өзіндік формалары, стилі қалыптасты, мазмұны байыды. Міне,

осы процеске Шөкерімнің прозалық туындылары – тарихи, ғылыми, философиялық шығармалары, шежіренама-"Түрік, қырғыз, қазақ хан хандар шежіресі", "Мұсылмандық шарты" трактаттары, "Бейшешек бақшасы" өңгімелер топтамасы, "Әділ-Мәрия"-автор өзі "Қайғылы роман" деп атаған шығармасы, "Мәңгі сөздер"-афористік топтама, "Шын бақтың айнасы", "Мен жетпіс екі жасқа келгенше", тағы басқа жинақтар қосылады. Бұлардың ерқайсысында өзіндік идеялық-көркемдік салмақ бар; бірде адам болмысы, тағдырын жан-жақты суреттеуге тырысушылық, бірде күнделікті кейбір өмір құбылыстарының көріністері, сыр-сипаттары арқылы толғамды ой жүзеленуі көзделеді.

Шөкерімнің прозалық шығармаларында оқиға белгілі бір сюжетке құрылады, адам болмысы, хал-жағдайы, іс-әрекеті, ой-өрісі, мінез-құлқы, психологиялық өзгешеліктері арқылы суреттеліп отырады. Тіл байлығын орынды қолданады, өнегелі ояды ернектеп жеткізеді. Шөкерімнің шығармалары кейбір қайталаушылықтан, стильдік кемшіліктерден, үстірттіктерден ада болмаса да, негізінен қазақ көркем прозасын өзіндік өрнектерімен байытқан қазына.

Аударма ауқымы

Ш.Құдайбердиевтің баян мұрасының мазмұны мен мәні –бірлік, ынтымақ, достық идеяларды уағыздау. Бұл мән-мазмұн қазақ мәдениеті мен әдебиетінде бұрыннан қалыптасқан, дәстүрлі сыр-сипат алған. Шөкерімге адамзаттық, гуманистік, достық әуендер ұлы ұстазы Абай Құнанбаев творчествосынан таныс өрі етене жақын еді. Енді ол жаңа тарихи жағдайларда осы дәстүрді өрелі өрнектермен жалғастырды, байытты.

Қазақ әдебиетінің басқа халықтар әдебиеттерімен байланыста дамуына Шөкерім әкелген қазына ұлан-ғайыр. Ол өз заманы-

ның ақыл-ой кемшігері бола алғандықтан, бірнеше тілді - араб, парсы, түрік, татар, өзбек, орыс тілдерін жетік меңгергендіктен, көптеген халықтар ғасырлар бойы қалыптастырған рухани қазиналарға еркін бойлап, терең игере білуі нәтижесінде бірсыпыра тунданы қазақшаға аударып, халық игілігіне айналдырған. Шөкәрімнің көркем аударма принциптері мен жүйесінің есі - үлкен рухани тәжірибе, тағлым, тлгі. Шөкәрім жасаған жүйелі тәржіменің бір қыры - шығыс классиктерінің, атап айтқанда, "Ләйлі-Мәжнүн" поэмасының жырдаған нұсқасын, Хафиздің бірнеше өлеңдерін қазақ тіліне аударуы. Бұл аудармалар бүкіл Шығыс әдебиетіндегі Нәзира дәстүрін қазақ топырағында өнімді дамытты. Шығыс классикасының кейбір үлгілерін қазақ тіліне аудару арқылы Шөкәрім ұлт әдебиетінің, ұлт көркем сөзінің қорын кеңейте түсті.

Шөкәрім Күдәйбердиев және орыс әдебиеті тақырыбы -- арнайы зерттеуді дәлел ететін жеке сала. Өйткені, ол бұрыннан келе жатқан дәстүрлі қазақ-орыс әдеби байланыстарын жемісті жалғастырушы, дамытушы, байытушы, жаңа сатыға көтеруге болды. Шөкәрім орыс әдебиетінің адамзатты дамытудағы ролі туралы, ұлы жазушылар Пушкин, Лермонтов, Некрасов, Толстой жайлы өлең жазып, орыс ғалымдарының еңбектерін мұқият оқып, өзінің тарихи, философиялық, эстетикалық пікір-тұжырымдарында творчестволықпен пайдаланады, қазақ жастарын білім-ғылымға, мәдениетке тіндегенде үнемі тлгі ретінде ұсынды. Ақын озық орыс мәдениетін, әдебиетін білу, меңгеру қазақ қоғамының рухани қалпын биіктету шараларының бірі деп білді:

Үйренсе ғылым менен сан өнерін,
Білер елі-ау өнердің не берерін.

Танисса ақын, ойшыл адамымен,
Табар еді-ау, адалдық ар кемегін.
Білсе егер Салтыков пен Толстойын,
Сөзсе олардың айтылған терең ойын.
Гоголь мен Пушкиндерден ғибрат алса,
Қазақтың бәлер еді-ау нұрға бойын.
Лермонтов, Некрасовтай ақындарын,
Өнеге етсе солардың мақұлдарын.
Өзімізді, нағандықтан, көзі ашылып,
Аңғарар адал жолға жақындарын.
Сүркия сопылардың алма тілін,
Беті тұнық, асты ылай ол бір қылым.
Өнерсің өнеге алсаң үлгілі елден,
Адамшылық өнер мен берер білім.

А.С. Пушкиннің "Дубровский" романын, "Боран" повесін Шөкәрім қазақ тіліне өлеңмен аударуы оның творчествосында ғана емес, қазақ әдебиеті мен мәдениеті тарихында елеулі оқиға болды. Бұл шығармалардың түп нұсқасы мен қазақшаға өлеңмен аударылған нұсқасын салыстырғанда, айтарлықтай алғақтық болмады, кейбір эпизодтары ғана қысқартылған, көркемдік оңтау жұзесіа, образ жасауды қазақыландырып, төл шығарма ретінде еркін аударған. А.С. Пушкиннің прозалық шығармаларын қалай аударғанын ақынның өзі өлеңмен тұжырымдаған.

Пушкин мрасының қадір-қасиетіне бойлау оңай шаруа емес, білімдарлықты, интеллектуалдықты қажет етеді. Шөкәрім Пушкин поэзиясын "күннің кезіне" балайды, осы бір қанатты сөзді ке-

ингі зерттеушілер де жиі қолданған-ды. Пушкин мұрасының бүкіл адамзаттық рухани дамудағы, озық ой-пікір, мәдениет пен әдебиет тарихындағы мән-маңызы туралы толғаныстарын Шөкәрім Пушкиннің "Дубровский" романының аудармасындағы кіріспе өлеңінде айтқан.

Ш.Құдайбердиевтің ұлы жазушы Л.Н. Толстойға арнап жазған өлең жолдарының мән-мазмұны ерекше. Өйткені, ол жалынды өрнектер Л.Н.Толстой өмірінің ең бір қиын шақтарында — реакцияшыл кертартпа топ жазушының халыққа, шаруаларға ықпалынан қорқып, именіп, оны қудалай бастаған кезде, тіпті Соловёвк монастырына қамауға алуға да ниеттенген. "Арғыу" романының шығуына байланысты жоғары діни орын — Синод 1910 жылы оны шіркеуден аластату туралы үкім шығарған еді. Бұл үкімге кезінде Россияда ойлы, зиялы қауым мен бұқара халық тарапынан қатты наразылық білдірілген болатын. Мысалы, Москвада ұйымдастырылған бір көрімеде Л.Н.Толстойдың портреті қойылып, алдына жұрт жиналып, тарқамай қойған. Мальцев шыны зауытының жұмысшылары мен қызметкерлері үлкен жасыл шыныға "Сізді ұлы, қымбат, сүйікті санап, адамдар өманда мақтанатын болады" деп жан тебіренерлік жылы құрмет сөздерді жазып, сыйға тартқан. Бұл қымбат сыйлық Ясная полянадағы жазушының мемориалдық музейіндегі жазу үстелі үстінде осы күнге дейін сақтаулы тұр.

Кертартпалар, патшадық ресми орындар мен дін иелерінің қудалауы салдарынан әділет үшін күрескен жазушының жаны ауырған, көңіл-күйі жүдеген кездерде халықтың оған деген қалтқысыз сүйіспеншілігі, ықыласы, бағасы үлкен моральдық жәрдем болған. Сондай сәттерде сонау алыстағы аймақта, бүкіл Шығыста дөсек те артық емес, алғашқы болып Шөкәрім мынадай өлең жазды:

... Танбаймын шәкіртімін Толстойдың,
Алдамғаз, арам сопы көпір қойдың.
Жанымен сүйді еділет, ардың жолын,
Сондықтан ол иесі терең ойдың.

Толстой көпір емес, көпір өзің,
Дін емес - бәрі алдау айтқан сөзің.
Көңілің соқыр, надансың, бейбілдің қара,
Нұр жарығын қалайша көрсін көзің.

Көнбеймін дінді тәріс бұрғанына,
Сопының бара қоймаған құрбанына.
Ақиқат сырымды айтсам Толстойдың
Мың сопыны аймаймын тырнағына.

Адаспайсың ақиқат, арлыға ерсең,
Холай көрме қылмай сопы көрсең.
Тапқыр, адал, ақ ниет адамдардың,
Алданбайсың артынан ере берсең, -

деп жырлайды да, жазушыны қудалаған дін иелеріне қарсы на-
ауын білдіреді.

Шәкәрім Құдайбердиев Л.Н. Толстойдың "Ассирийский царь
Асархидон", "Три вопроса", т.б. еңгімелерін "Асархидон пат-
ша", "Үш сауал" деп қазақ тіліне аударған. "Үш сауал" еркін
аударылған, соңында қазақ ақынның мынадай қорытынды өлең қос-
қан.

Адамшылық іздесең бұл жолға тто,
Алдау қылма біреуге қиянат күн.

Жетілсең де кемтік жеп, ел зарлатпа,
Ар, ынаптың сүйгені таза жұмыс.

Шәкәрімнің орыс классикасынан аудармасы да оның ағартушылық, гуманистік, демократтық көзқарастары мен дүниетаным бағыттарына сәйкестендірілген. Осы бағыт тұрғысында Шәкәрім көптеген елдердің рухани байлығына үңілген, бойлаған.

Өзін толғандырған бірсыпыра өмір құбылыстарының, өлеуметтік, қоғамдық қайшылықтардың, шиеленістердің сырына бойлап, шешімін іздеген уақыттарында Шәкәрім ықпым замандардың рухани қорына, антикалық әдебиет үлгілеріне, өз заманындағы шетелдік ой-өріс бағытына, мысалы, сонау қыр елде, Америкада, адамдарды-негрлерді қулдану, бас еркінен айыру сұмдықтарын бейнелеп, оны жол мүмкіндіктерін іздеп, зар қаққан американдық жазушы Бичер Стоу Гарриеттің /1811-1896/ әлемге әйгілі "Том ағайдың лашығы" романына аялдап, көптеген үндестік, сәйкестік кездестіреді. Том ағайдың образын Шәкәрім өлеңдерінде келтіреді, онымен тағдырлас адамдар басқа елде де, қазақ жерінде де бары туралы ойлап, толғанады. Елден қашық кезінде жастайынан қасында болған сәрігі бұпіштің тағдыры мен өмірі бір сәт Том сияқты көрініп, өзінің жан сырын түсінетін қимас досын елге қайтаруды ойлайды. Көзден еріксіз жас шығып айрылады ақын. Том сияқты адамдардың қадір-қасиеттерін түсінуге, ауыр тағдырларын жеңілдетуге әрекет жасауды, азаматтық, гуманистік идеяларды уағыздайды. Шәкәрімнің ой-қиялы, рухани ізденіс иірімдері сонау Европа елдеріндегі білім-ғылымның даму жолын шолғанда, одан өз дүниетаным жүйесіне бірде үйлесімдік тапса, бірде қайшылыққа кездескені, кейде олармен пікір жарыстырғаны

аяғарылады.

Шөкәрімді қатты толғандырған проблемалардың бірі - адам-
зат ойлап тапқан қару-жарақтардың адам мен табиғатқа қарсы
жұмсалуды, соғыс кезінде адамдар қырылуы, зорлық, зомбылық,
озбырлық, сүмдіктер.. Өткенде талай зиялылардың жанын жарала-
ған осы бір кесел қазақ ақынына да батқан. Ертедегі және осы
күнгі адамдардың да жанына бататын осы бір оқыс та келеңсіз
көрсәнатқа қарсы жазылған Шөкәрім өлеңдері ақыынның интернацио-
налдық ой-толғаныстарының биіктігін, қазіргімен үндестігін,
үйлесімін байқатады.

... Кей-кейде түзелейік көл деседі,
Кешікпей соғыс ашып белдеседі.
Аяласы әртің, қаруы сайы жеңіп,
Мақтанып бар ма біздегі ел деседі.

Тамам жан өзін-өзі "мен" деседі,
Өзгелерді жатырқап "сен" деседі.
"Біз" дейтұғын бір елді таба алмайсың,
Бұл қайтіп әділетпен теңдеседі?

Бақ-дәулетті мол берді жаратылыс,
Ләйделанып қылсаңды жаңсы жұмыс,
Табиғаттың таусылмас қасиетін,
Шұрттың жұмсап жүргені аңылсыз іс.

Қайда кетті жаратылыс берген байлық,
Ұсталғаны әскер мен қару сайлық.
Жаны ашымай әлсізді аңша қырып,
Мейірімсіз озбырлығы осындайлық.

Шөкәрім революцияға арнаған "Бостандық туы жарқырап", "Бостандық таңы атты" әлеңдерінде "Бостандық таңын көргенім - кемеліме келгенім" деп, адал еңбегі, жарқын өмірді аңсап, адамзат таулығы, әділет туы - Ғымыштың, бейбіт, бәреке орнап келешекке сеніп өтті.

Бостандық таңы атқан, күн шыққан жаңа дәуірде революциялық шыдықтап туғанның бәрі толық түсініп, терең сезіну, жалынды жырмен іліп өкету қарт Шөкәрімге оңай соққан жоқ, оны талап ету де қиынсыз болар еді, Дамалығы мен сырт көркі бірдей сұлу, келешекке нұр толы күндер тілеп, көңілінде жыр асқынған ақын жаңа дәуірге - совет заманына жеткенде бақытты халқынның алдына шығып, бар дауысымен:

Бұл өн

Бұрынғы өннен өзгерек

Бүгін айтатын жаңа сөз керек,

Өзіне орайды

Денен, жан нұрлы болса, жөнделмек,

Өлең, өнме өлшем айтса, еңделмек.

Үндәсқа доғайлы.

Өн-өлшеуіш, өлең-күміс,

Қоспаңыз мыс арадас.

Артық алу, не кем салу

Көріп қалу жарамас.

Ақын қартайған шағында жаңа келген заман лебіні сезіп, философиялық терең ойға, ақындық тебіреніске толы, ізденіс бағдарына бойлаған тамаша туынды өрнектейді. Өмірі кенет үзілісінде, совет заманына лайық адамға нұрлы жан, жаңа жыр мен

ән іздеуінде ол бүкіл қазақ еңбекшілерімен бірге талай шарықтауларға, биіктерге де жететін еді.

Адал етсең еңбектің
Жемісін жеп,
Шалқыған ел-жұртым
боларсың кеңіл шат.
Мен өлсем, ұрпағым,
артымда қаларсың,
Тілеген мақсұтты
өмірден аларсың.
Есіңе алып,
келгенде қабырға,
Шаттықпен шалқытып,
әніме саларсың.

Ғажайып ақын қалдырған мол мұра замана қажеттерін өтесіп, ұрпақтан ұрпаққа қалмақ.

Зиялылар зейінінде

Шәкәрім Құдайбердиевтің өмірі, мол әдеби мұрасының мазмұны мен жанрлық түрлері, ұстанған бағыт-бағдарлары мен өміс-археттері тірі кезінде де, кейін де зиялылар назарында болғаны, баспа арқылы бұрын-соңды айтылған оя-пікірлер келешектегі ақын творчествосының, ғылыми өмірбаянның зерттелуіне жәрдемің тигізері сөзсіз. Біршама хронологиялық принцип бойынша шолуға көлсек, Шәкәрім - ең алдымен Императорлық орыс географиялық қоғамының Батыс Сібір бөліміне қарасты Семейдегі бөлімшесінің 1902-1910 жылдар арасындағы мүшесі. Онда осы бөлімшенің 131 толық мүшелерінің қатарында "Семей уезінің Бұғылы болысының қазағы

Шөкерім Құдайбердин делінген" де, осы қоғамға 1903 жылы мүшелікке алынғаны, 1907 жылы шыққаны айтылған. Бұл аталымның ақын өмірбаянын, өмір сүрген дәуірін, араласқан адамдарын, ортасын, осы кездегі ой-өріс, пікір-тұжырым қалпы мен бағыт-бағдарын, тағы басқа жайларды тереңірек зерттеуге жәрдемін тигізері хақ. Қоғамға мүшелікке алынғанда Шөкерім өзі толтырған анкета, өмірбаян қағаздары сақталуы да мүмкін. Бұл аталым сол кезде Шөкерім қоғамдық ой-пікір ағымының ортасында болғанын, қазақ, орыс, татар халықтарының көзі ашық оқығандарымен қатар, аралас, қызметтес, пікірлес, мақсаттастығын аңғартады.

XX ғасырдың алғашқы онжылдығында ағартушылық демократтық ізденістер нәтижелерінің бірі - қазақ журнал, газеттері шыға бастауын қуана қарсы алғандардың бірі - Шөкерім. Ол "Айқап" журналы мен "Қазақ" газетіне арнап өлең жазды. "Таң" журналына екі рет өлең-әнмен байғазы арнады.

Ш.Құдайбердиев шығармаларын, әсіресе, "Айқап" журналы жиі насихаттап, жоғары бағалағандығына бір мысал келтірейік.

"Жаңа шыққан кітаптар" деген хабарда "Тобықты Құнанбайдың немересі Шөкерім Құдайбердиевтің" шығарған бірнеше кітабы туралы айта келіп, "кітап қадірін білген қазақтың алып оқуы тиіс. Сөзі жеңіл, қазақша нәм жазуы ұғымды" делінген.

Енді бір газетте: "Қазақ айнасы" - Шөкерім Құдайбердіұлы шығарған өлең кітап. Бастырушы Шөкерім ақсақалдың өзі... Бұл өлеңдер 1904 жылы жазылған екен, көлемі 50 бет, бағасы 20 тиын. Семейде "Ярдәм" баспасында басылыпты.

"Жолсыз жаза" - бұ да Шөкәрім ақсақал шығарған - өлеңмен жазылған тарихи хикая. 1780 жыл шамасында шыңғыс тауында Ма-тай мен Тобықты арасында болған бір оқиғаны баян еткен. "Қа-зақ айнасымен" бір жерде басылған, көлемі 17 бет, бағасы көр-сетілмеген¹.

"Наңа көлді" деген хабарда ти кітап бар: "Қазақ айнасы" /өлең/, "Жолсыз жаза" /өлең/, "Қалқаман-Мамыр" /өлең/. Үшеуі де Шөкәрім Құдайбердіұлының шығарған кітаптары. Алдырушылар үшін адрес: Оренбург, "Қазақ"² атты редакциялық газет. Міне, бұл бағалар мен хабарлар Шөкәрім кітаптары баспалардан шығы-сымен оқырман назарында болғанын аңғартады.

"Айқап" журналының 1914 жылғы 4-санында Абай қайтыс бол-ғанының 10 жылдығына Семейде ұйымдастырылған кеш туралы есеп-те былай делінген: "Абайды туғызған қазақ даласы, тағы да Абай секілді білікті, онан да артық данышпандар туғызар" де-генде тыңдаушы қазақтардың жүйесі босап, көзіне жас алғандары да болды./Байғұс қазақ қам көңілді ғой./

... Абайдың қадірі халыққа зор екен. "Абайдың өлеңі оқыл-ғанда талай қазақтың көзінен жас мөлдіреді. Бұл кешті жасау-ға Нұрғали Құлжанов, Абайдың балалары Көкітай ыәм Тұра-ғұл мырзаның өлеңге, білімге ыңғайы бар деп айтсады. Абай ыңқылды сұңқардың орны бос қалмас деп үміт етеміз. Қазақ шежі-ресінің негізін құрған, қазірде өлеңмен бірнеше кітаптар жаз-ған ақсақал Шөкәрім қажы осы Абайдың інісі болады"³.

1. "Қазақ" газеті, 1914, наурыздың 30-ы.

2. "Айқап" журналы, 1912, № 17.

3. "Айқап" журналы, 1914, № 4.

Шөкәрімнің өзгеше бітімін, биік мақсұтын, ақыл-ой те-
рендігін, толғандырар тұжырым ауқымы кендігін алғашқы танып,
қадірлегендердің, өлеңге арнау еткендердің бірі, ғажап ақын,
ойшыл Сұлтанмахмұт Торайғыров еді.

Абай мұрасының қадір-қасиетін терең түсіне бастаған ха-
лық Шөкәрімге үлкен үмітпен қарағанын сол кездегі зиялылар-
дың бірі, кейін Семейде және Жетісуда Совет үкіметін орнату-
ға белсене қатысқан журналист, тарихшы Сабыржан Ғаббасов "Та-
рих қазақ жайынан" деп аталатын еңбегінде басқа мәселелерімен
қатар Абай мен Шөкәрім туралы жазған:

"Ибраһим мырза, яғни Абайды білмеген жұрт жоқ. Абай
өте дана, өте шағыр философ адам. Бірақ, жұрт қадірін тірі
шағында білмесе де, осы күні өркім оны сыйнады. Өлгеніне де
бірнеше жыл болған Құнанбай мырза менен Абай марқұмы жұрт-
тың жадына қадірлі ақсақал Шөкәрім Құдайберді баласы да тү-
сіреді. Бұл адамның жазған кітаптарын қолға алып қарай бас-
тағанда, бұл кітап жазушы ақсақалдың тілкен әкесі марқұм қа-
жы Құнанбай мынандай болғанда, өз ағасы Абай қандай болған
екен деген ойға қаласың...

Бұл күнде ыаллетіне қаламымен қызмет қылып жатқан құр-
метті, аса қадірлі Шөкәрім күміс ер-тоқым, күміс белдік, жуан
бос құрсаққа мас болып, қажы деген сөзге төбесі көкке жет-
кендей болып жүрген қажыларымызға тілкен-ақ үлгі боларлық зат...
Шөкәрім сияқты ақсақалдарымыздың ғұмырына берекет беріп,
оқыған жастарымызға Шөкәрімдей болуға нәсіп етсін"¹.

Совет дәуірінде Ш.Құдайбердиев туындылары өз бағасын ала
бастағанын "Дейді-Мәжиті" поэмасының ақын аударған нұсқа

¹ "Айқап" журналы, 1915, № 6, 95-бет.

басылымына С.Сейфуллин жазған алғысөздем де керуге болады. С.Сейфуллин "Әдебиет майданы" журналына бас редактор болып тұрған кезде Пушкиннің "Боран" повесін Шөкәрім өлеңмен аударған түрі басылды да, прозалық шығарманы өлеңмен аудару ерекшелігі аталып-өтті¹.

Мұхтар Әуезов "Абай ақындығының айнасы" атты мақаласында Абайдың дәл өз түсында, өз дәуірінде еңбек еткен ақындар туралы айта келіп: "Мүндай ақын тертеу. Оның екеуі-Ақшұбай, Мағауия -Абайдың өз балалары... Қалған екеуі-Көкбай, Шөкәрім, осы тертеуі ақын Абайдың нағыз толық мағынадағы шөкірттері. Абайдың аталық, ағалық, ұстаздық тәрбие алудан басқа, оның өлең мен қара сөздерін оқушы өрі таратушы, бағағаушы, ттынушы болудан басқа, бұлар Абай бапшылығымен өз жандарына жырлар да жазған... Абай оларға тақырып беріп, өлеңдерін сынады, түзейді, қалай түзеудің жолын айтады. Дәліні айтқанда, бұлар Абайдың ақын шөкірттері есепті де, Абай алды оларға жазушының мектебі сияқты болады².

Ш.Құдайбердиев иғрасын жинауға, баспаға дайындауға, ғылыми зерттеуге Н.Дүйсенбаев едеуір үлес қосты. Ш.Құдайбердиев туралы ол әдеби энциклопедияға мақала жазды³.

Ш.Құдайбердиевтің жөхелеген өлеңдер топтамасының "Қазақ әдебиеті" газетінде 1959 жылы жариялануының алғысөзін Ө.Төжібаев⁴, "Қазақстан ақындары" кітағында орыста басылуына қысқаша өмірбаянын М.Мағауин жазды⁵.

1 "Әдебиет майданы" журналы, 1936, № 2.

2 Әуезов М. Абай Құнанбаев. Мақалалар мен зерттеулер. Алматы, 1967, 244-бет.

3 Дүйсенбаев Н. Құдайбердиев Шөкәрім. КЛЭ. т.8. М., 1975. с. 336-337.

4 "Қазақ әдебиеті" газеті, 1959.

5 Поэты Казахстана. Л., 1978, 284-бет.

Шөкәрім Құдайбердиевтің мұрасын зерттеуде Қазақ ССР Ғылым академиясы Президиумының жанындағы "Қазақ әдебиетінің даму заңдылықтарын зерттейтін" ғылыми үйлестіру совет пен М.О. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институтының ғылыми Советі бірігіп, 1969 жылы желтоқсанның 3-інде өткізген мәжілістің зор маңызы болды. Онда С. Мұқанов, Ғ. Мүсірепов, Ә. Төжібаев, М. Базарбаев, Ү. Дітсенбаев, С. Қирабаев, Ә. Нұрпейісов, т.б. сөз сөйлеп, Ш. Құдайбердиевтің творчествосын зерттеу туралы пікір алды.

С. Мұқанов былай деген еді: "Шөкәрім бір қазаққа хат жазған жоқ, маған ғана бір хат жазған еді, сол хаты менде бар, сонда барлық пікірін жазған. Қандай принцип ұстаған, не істеп жатыр, шығармасы қашан жазылған, осылары бар. Осы хатта біраз мен бар. Хат жазушылық жолының есебі сияқты"¹. Біз бұл хатты С. Мұқанов музейінен, архивтен іздегізіп келіп едік, таппадық. Күндердің күнінде бұл хат табыла қалып, жарияланса, Ш. Құдайбердиевтің творчестволық өмірінің көптеген қырларын тануға жәрдемдесері сөзсіз. Ш. Құдайбердиев мұрасының кейбір қырының, атап айтқанда Л. Н. Толстой аты қадірлегені Ә. Нұрпейісов пен Ә. Әлімжанов "Литературная газетада" жариялаған мақалаларында айтты².

Шөкәрім Құдайбердиев қалдырған мол мұраның идеялық мазмұн байлығы, тақырыптық ауқымы, жанрлық молдығы, көркемдік

¹ Қазақ ССР Ғылым академиясы Президиумының жанындағы "Қазақ әдебиетінің даму заңдылықтарын зерттейтін" ғылыми үйлестіру советі мен М. О. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институтының Ғылыми советі бірігіп өткізген мәжілістің стенограммасы. Алматы, 1969, желтоқсанның 3-і, Қолжазба, 29-30-бет.

² Нұрпейісов А. М., 1988, ақпанның 24-і.

өсерлілігі, стильдік өзгешеліктері, тілдік шеберлігі, басқа да толып жатқан сыр-сипаттары, сан алуан қырлары өдейі, дәлікті зерттелетін кезең туды. Қоғамдық ғылымдардың сан аласындағы мамандар бұл играны комплексті ғылыми зерттеуге кіріссе, таяу жылдарда іргелі ғылыми-зерттеу еңбектері де тудар деп үміттенуге болады. Шөкерім Құдайбердиевтің шығармаларының жиналуы, текстологиялық зерттелуі нәтижесінде қаншада текстері жүйеленіп, қазақтың және орның аянымен көпшілік, содан соң академиялық басылымы шығуы қажет.

Ақынның бұрын басылған және әр түрлі қоймаларда қолма-қала түрінде сақталған шығармаларының көпшілігі қазірде жинақталып, текстологиялық жүйеге келтіріліп, көпшілігі басылмауы үстінде, жинақталуы, академиялық басылымға өзіндік, ақынның өмірбаяны, өскен ортасы, заманы, туындылары, оларға қатысты бар материалдар іздеу, зерттеу ісі жүргізіле бермек, ғылыми бағыттары анықтала, нақтылана түспек, ақынның азаматтық, творчестволық және ғылыми өмірбаяны жазылақ.

Шөкерім Құдайбердиев қалдырған игра идеялық-көркемдік мазмұнының байлығымен ерекшеленеді, ол ХІХ ғасырдың аяғы мен ХХ ғасырдың басындағы қазақ өдебеті тарихынан тыс өрнек алады. Бүгінде халық қазынасына айналып отырған бұл игра қоғамымызды рухани байытуға, оның гуманистік және адамгершілік идеяларын, мақсат-мұраттарын орнықтыруға қызмет ететіні хақ.

М А З М Ү Н Н

Елмен қайта табысқан /3/. Абай аға аясында /7/. Әлең өрнектері /17/. Поэмалар хақында /22/. Аударма ауқымы /33/. Эпикалар зейінінде /41/.

Учебное издание

Шамшиябану Канышевна Сатпаева

ШАКАРИМ КУДАЙБЕРДИЕВ

/на казахском языке/

Редакторлары: Ж. Қайранбеєв, Р. Әлмұқанова. Көркемдеуші редакторы К. Өтебєв. Техникалық редакторы Г. Сұлтанова. Корректоры Б. Тәттібаева.

ИБ № 5090

Ротавринттен басуға 20.02. 91 қол қойылды. Пішімі 84x108¹/32. Баспаханалық қағаз. Шартты баспа табағы 2,520. Шартты бояуды бет тәңбасы 2,730. Есептік баспа табағы I, 847. Тиражы 3 000 дана. Заказ № 634. Бағасы 60 т.

Қазақ ССР Баспасөз жөніндегі мемлекеттік комитетінің "Рәуан" баспасы, 480124, Алматы қаласы, Абай проспектісі, 143 үй.

Қазақ ССР Баспасөз жөніндегі мемлекеттік комитетінің "Кітап" полиграфиялық кәсіпорындары өндірістік бірлестігінің билет-бланк және медаль өнімдер баспаханасы, 480016. Алматы қаласы, К. Маркс көшесі, 15/1-үй.